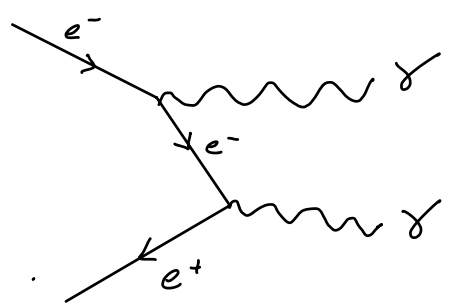
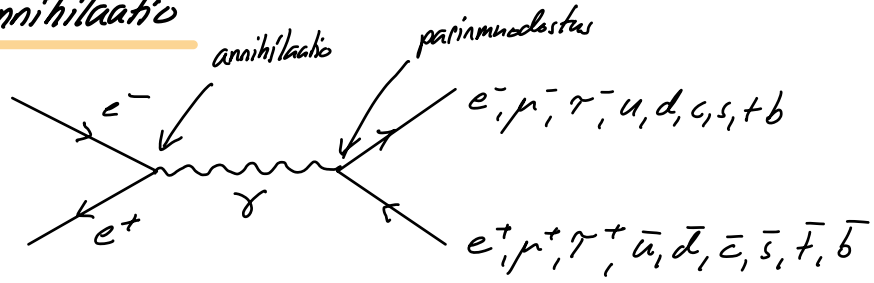

Annihilaatio

$$e^+ + e^- \rightarrow 2\gamma$$

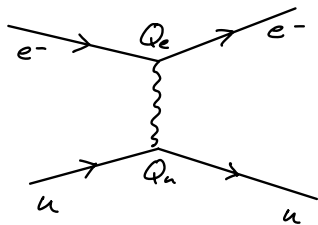
kinemattisesti kielletty: syntyy γ viivanalinen kun $\vec{p}_\gamma \neq 0$
 $\Rightarrow$ ei voi esiintyä out-tilassa

Aine ja antiaine tuhoavat toisensa !

Miksi $N_{aine} \gg N_{\bar{aine}}$? Havainnot $N_B \sim 10^{-9} N_{\bar{B}}$, asymmetria syntynyt vanhaissa magneettikentkeudessa ($t \lesssim 10^{-10} s$)
 "Baryogenesis", mekanismi vielä tuntematon, ei SM!

Prosessin todennäköisyys

Esim.

Todennäköisyysamplitudi: M

$$M_{e \rightarrow e e \rightarrow e} \propto Q_e Q_u \propto e^2$$

↑
QFT-lasku

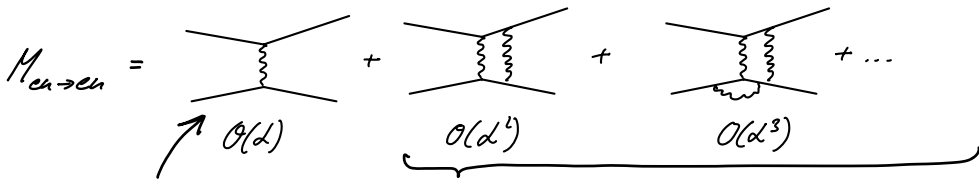
$$Q_e = -e$$

$$Q_u = \frac{2}{3}e$$

$$\Rightarrow M_{e \rightarrow e e \rightarrow e} \propto d, \quad d = \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0} \approx \frac{1}{137}$$

Vastava todennäköisyys on amplitudi² $P = |M|^2 \propto d^2$

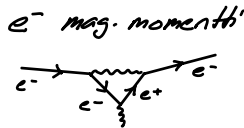
Prosessiin kontribuovat kaikki mahdolliset graafit in- ja out tilojen välillä:

alin kertaluku

pieniä korjauksia, huomioitava tarkaisissa laskuissa

QED tarkin fysiikan teoria:

$$\Delta \left(\frac{g}{2} \right)_{\text{theory}} - \left(\frac{g}{2} \right)_{\text{obs.}} < 10^{-10} !$$

Heikot vuorovaikutukset

- 3 välittäjäbosonia $W^\pm, Z^0$

$$Q(W^+) = e \quad \begin{array}{c} \text{w}^+ \\ \text{~~~~~} \\ \text{w}^- \\ \text{~~~~~} \\ \text{z}^0 \\ \text{~~~~~} \end{array}$$

$$Q(W^-) = -e$$

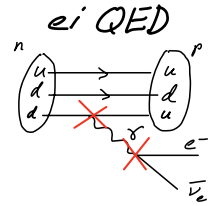
$$Q(Z^0) = 0$$

- Verteksit leptoneille

$$L = e, \mu, \tau$$

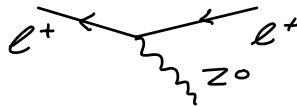
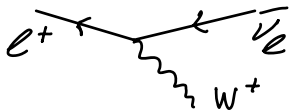
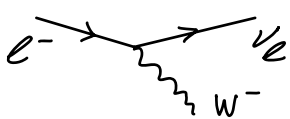
$$V_L = \nu_e, \nu_\mu, \nu_\tau$$

Esim: $n \rightarrow p e^- \bar{\nu}_e$
 $\tau \approx 880 \text{ s}$
 heikon vu.n prosessi

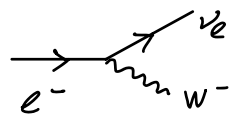
$$L(e) = 1, L(\bar{e}) = -1$$

Varaus, leptoniluku ja maku* säilyvät

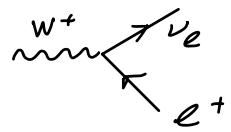
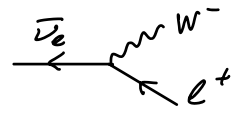
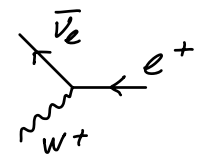
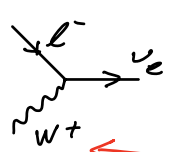
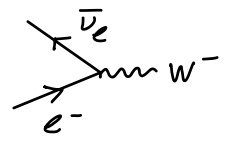

* Rajalla $m_\nu = 0$, mutta havainnot: $m_\nu = \mathcal{O}(0.1 \text{ eV}) \Rightarrow \nu_e$ makua muuttavia suppressoitavia prosesseja.

Näistä perusvertteuksista saadaan taas kaikki muut jalat kääntämällä:

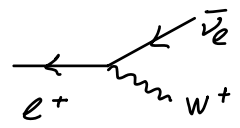

→

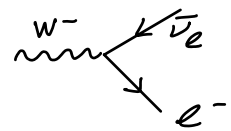
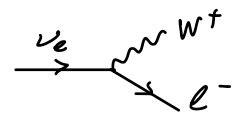
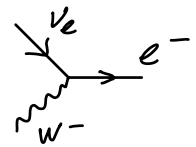
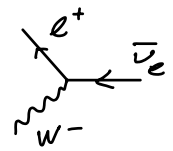
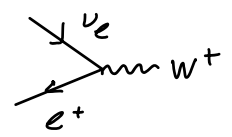

W+ on W-:n antihinkkanen

Ja samat antihinkkasille

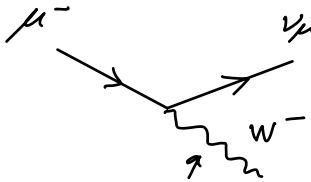
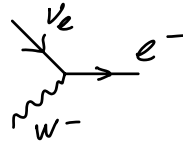
→

Esim

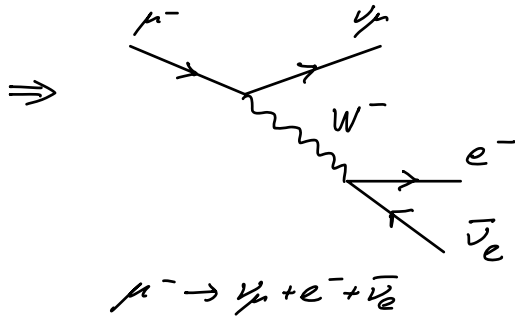
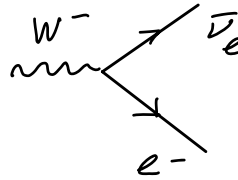
Myonin hajoaminen $\tau_\mu = 2,2 \cdot 10^{-6} s$

Tarvitaan verteksi:

virtuaalinen, ei voi olla lopputila

+

muut leptonit kinemaattisesti kiellettyjä

$$m_\mu \geq \underbrace{m_{\nu_\mu} + m_{\bar{\nu}_e}}_{\approx 0} + m_e$$

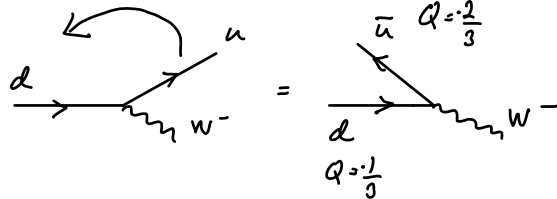
$\Rightarrow m_e < m_\mu$
joten pakko olla
 $l=e$

• Verteksit kvarkeille (heitko vr.)

Jokaiselle parille: $\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix} \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$

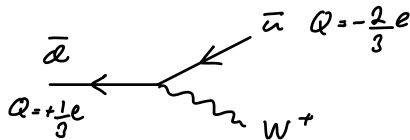
varaus säilyy, maku säilyy

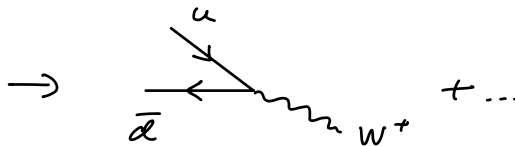
varaus säilyy, maku säilyy

+ muut jalkoja edelleen käänkelemättä

Samat antihidreille:

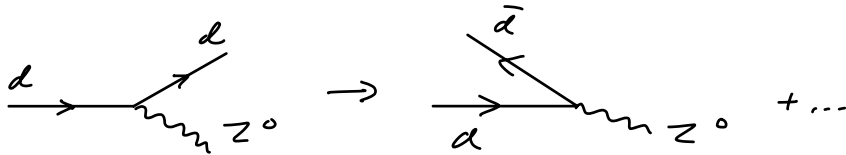
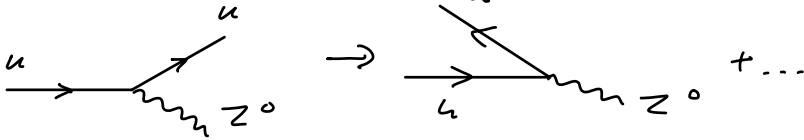
varaus säilyy, maku säilyy

varaus säilyy, maku säilyy

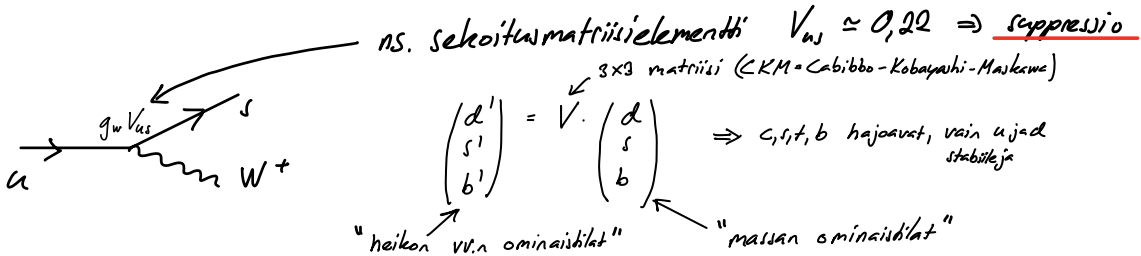
• Jatkuu:

Jokaiselle parille: $\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix} \begin{pmatrix} + \\ b \end{pmatrix}$

• Lisäksi esiintyy makuu vaihtavia verttejä, joissa kvarkki muuttuu toisen makuiseksi

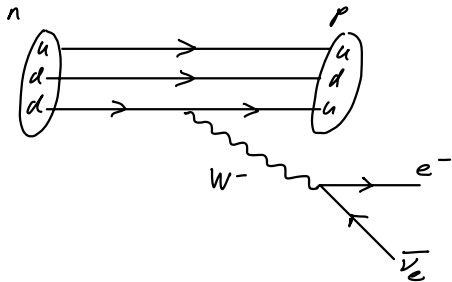
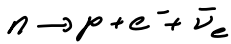
Esim.

Esim $d' = V_1 d + V_2 s + V_3 b$ heikossa vuorovaikutuksessa esiintyvä d' ei olekaan vain d-kvarkki, vaan sekoitus d, s, b -kvarkkeja.

Esim.

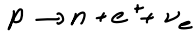
β^- -hajoaminen

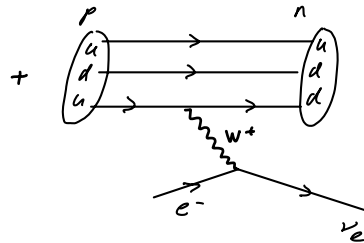
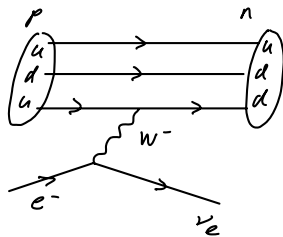
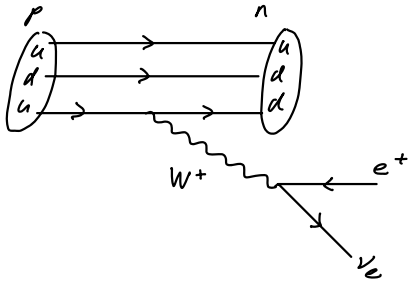
$Q_u = 2/3e$

$Q_d = -1/3e$

β^+ -hajoaminen

elektronisieppaus $p + e^- \rightarrow n + \nu_e$

Esim. $e^+e^- \rightarrow \mu^+\mu^-$

$$P = \left[\text{Diagram 1} + \text{Diagram 2} \right]^2$$

Diagram 1: e^+ and e^- lines meet at a vertex with a photon (γ) line, which then splits into μ^+ and μ^- lines. This term is labeled $= \mathcal{O}(d)$.

Diagram 2: e^+ and e^- lines meet at a vertex with a Z^0 line, which then splits into μ^+ and μ^- lines. This term is labeled $= \mathcal{O}(g_z^2)$.

Sekä EM että heikko w. kontribuoiivat

Z^0 liittynä kytkentävakio

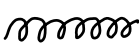
↓
QFT-lasku (opitaan hiukkeäfyysikan kursilla ja QFT-kurssilla)

$$= \left| \# \frac{d}{E^2} + \# \frac{g_z^2}{M_Z^2} \right|^2 \quad \text{kun } E \ll M_Z$$

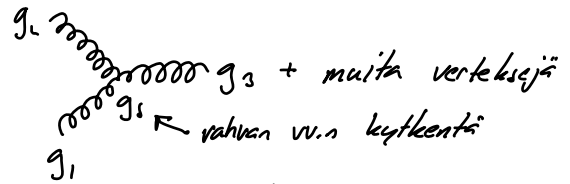
↑ numeroita (pointing to the first term)

↑ suppressio (pointing to the second term, where M_Z^2 is circled)

Vahva vuorovaikutus (QCD)

- Välittäjänä gluonit g 8 kpl

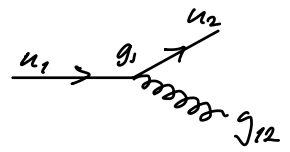
Gluoneilla QCD-varaus = "värivaraus"

g vuorovaikuttavat keskenään $\Rightarrow$ **non-abelisista**

- Kvarkeilla myös väri ($q_a, a=1,2,3$) $\Rightarrow$ gluonit kytkävät kvarkkeihin

esim.

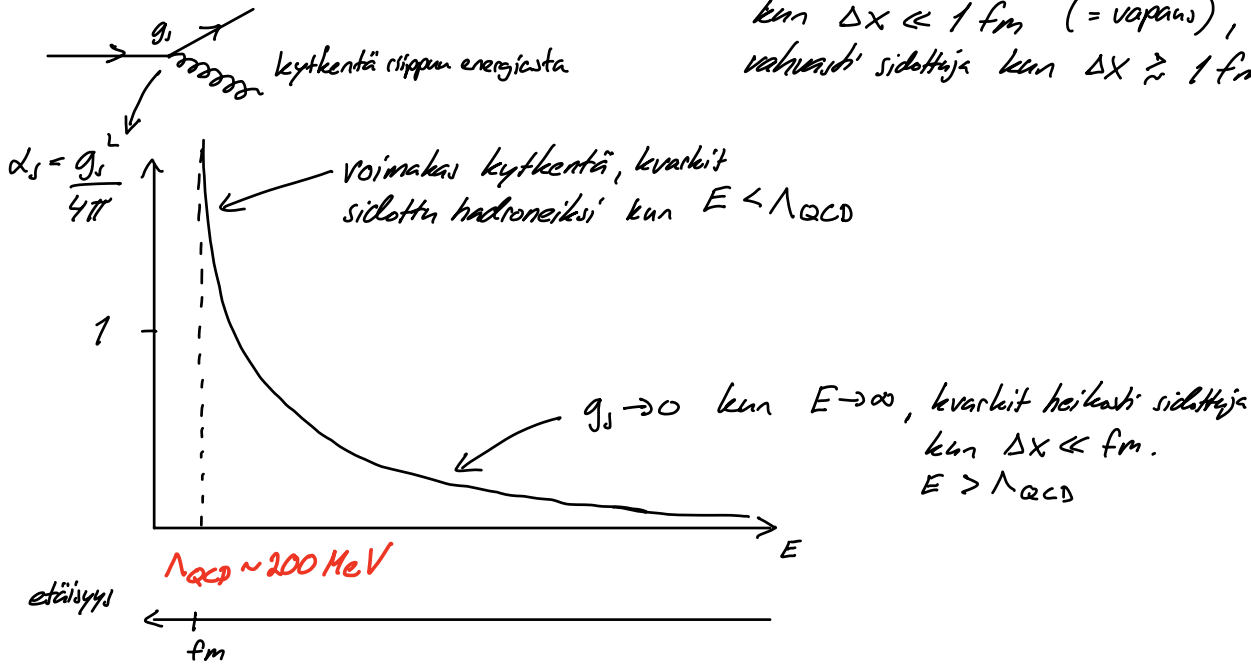
värivaraus säilyy

- Muut alkeishidut värittömiä $\Rightarrow$ vain kvarkit tunkevat vahvan vu:n

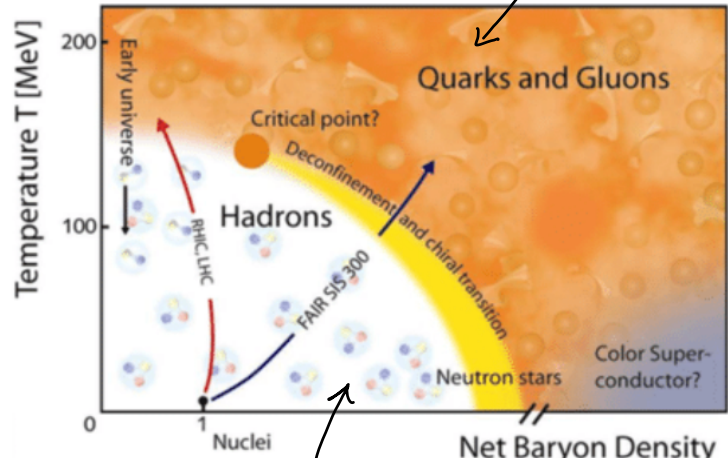
- Gluonit massattomia $m_g = 0$, mutta vuorovaikuttavat itsensä kanssa
 $\Rightarrow$ lyhyt kantama $\sim 1 \text{ fm} = 10^{-15} \text{ m}$

- Vahvalla vuorovaikutuksella asymptottinen vapaus: kvarkit heikosti sidottuja kun $\Delta x \ll 1 \text{ fm}$ (= vapaus), vahvasti sidottuja kun $\Delta x \gtrsim 1 \text{ fm}$

QCD - faasidiagramma

Faasi 1: kvarkki-gluoni-plasma
(asymptottinen vapaus)

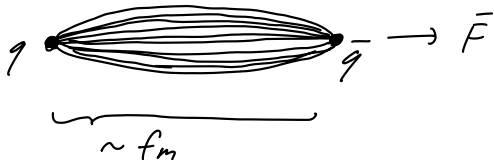

Net Baryon Density ~ paine

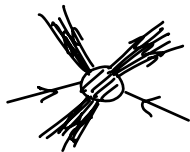
(fermioneille $p \neq 0$
vakiin $T \rightarrow 0$)

Faasi 2: kvarkit sidotut hadroneihin (confinement)

Vapaita kvarkkeja ei havaita

Hadronisaatio: hadronien törmäyksissä syntyy hadroniyöppöjä

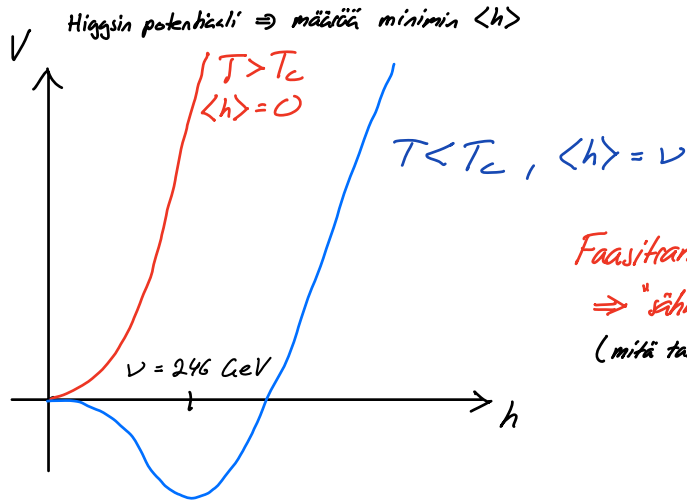

Higgsin kenttä

(Discovery 2012 at LHC, CERN)

130

- Liittyy symmetriarikkoon, Higgs Φ (4 komp.), pituus $h \equiv \frac{\sqrt{\Phi^\dagger \Phi}}{\sqrt{2}}$
  - EM + heikko vr. = sähköheikko vr.
 $U(1) \quad SU(2) \quad SU(2) \times U(1)$
 $\uparrow$
vuorovaikutukseen liittyvä symmetriaryhmä
- $\langle h \rangle = 0$ "symmetria voimassa" ($M_Z = M_W = 0$)
 $\langle h \rangle \neq 0$ "symmetria rikki" ($M_Z \neq 0$, $M_W \neq 0$)

Faasitransitio kun $T = T_c \sim 100 \text{ GeV}$
 $\Rightarrow$ "sähköheikko symmetria rikkoutuu"
(mitä tarkoittaa täsmällisesti $\Rightarrow$ QFT -kurssit)

Massat

QFT-laskuista: $m_W = \frac{g}{2} \langle h \rangle$ ← Higgsin kentän odotusarvo

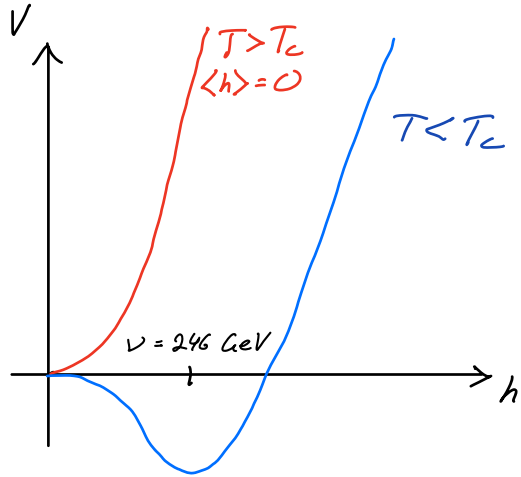
$$m_Z = \frac{\sqrt{g^2 + g'^2}}{2} \langle h \rangle$$

heikon v:n kytkentöjä

vuorovaikutuksia

Kvarkeille ja leptonille: $m_q = y_q \langle h \rangle$, $m_l = y_l \langle h \rangle$

"Yukawa kytkemisiä"

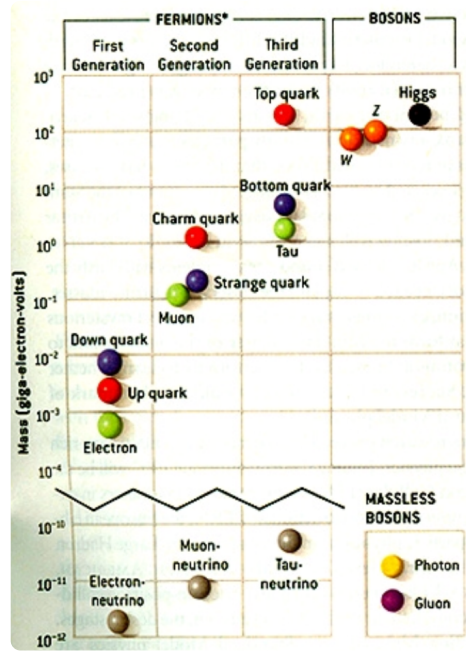

SM hidat massattomia kun $T > T_c$,
massat syntyvät kun $h \rightarrow v$ at $T = T_c$.

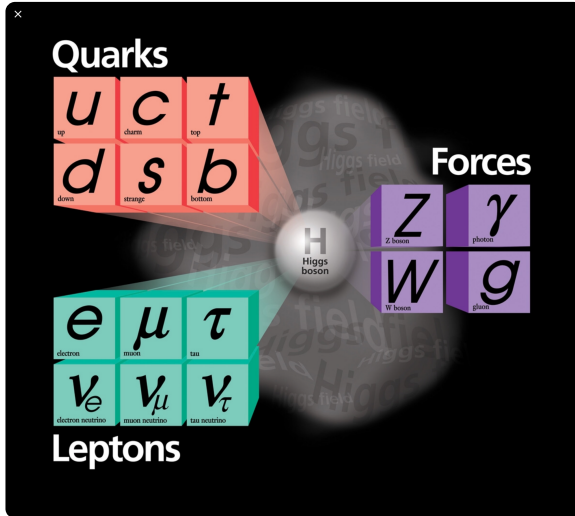
Massat = kytkentä Higgsiin

Standard Model of Elementary Particles

	three generations of matter (fermions)			interactions / force carriers (bosons)	
	I	II	III		
mass	$\approx 2.2 \text{ MeV}/c^2$	$\approx 1.28 \text{ GeV}/c^2$	$\approx 173.1 \text{ GeV}/c^2$	0	$\approx 125.09 \text{ GeV}/c^2$
charge	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$	0	0
spin	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	0
	u up	c charm	t top	g gluon	H higgs
	d down	s strange	b bottom	γ photon	
	e electron	μ muon	τ tau	Z Z boson	
	ν_e electron neutrino	ν_μ muon neutrino	ν_τ tau neutrino	W W boson	

$m \sim eV \dots 170 \text{ GeV} = \text{kytkentät Higgsiin eri seurauksia}$

Sähkömagn.

Kvarkit: $\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix} \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$

$$Q = 2/3 e$$

$$Q = -1/3 e$$

vahva, heikko + sähkömag. vv.

Leptonit: $\begin{pmatrix} e \\ \nu_e \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \mu \\ \nu_\mu \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \tau \\ \nu_\tau \end{pmatrix}$

$$Q = -e$$

$$Q = 0$$

heikko + sähkömag. vv.

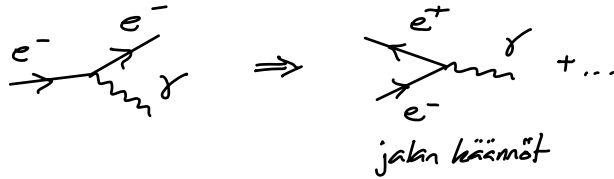
Voimien välittäjät:

- sähkömagnetismi: fotoni γ , kantama ∞
- heikko vv.: $W^\pm, Z^0$ bosonit, kantama $\sim 10^{-3} \text{fm}$
- vahva vv.: gluoni g , kantama $\sim \text{fm}$

Feynmanin diagrammat

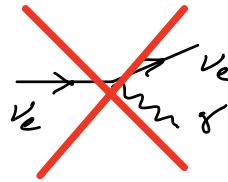
- Esittävät alkeishiukkasten välisiä prosesseja

Sähkömagnetismi:

Verteiksissä säilyy:

- sähkövaraus
- leptoniluku
- maku
- E ja $\vec{p}$

ei kytkentää
 $Q_V = 0$ hitwihin

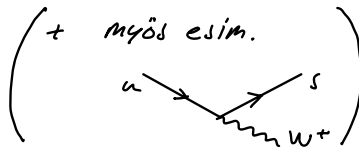
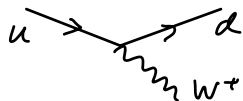
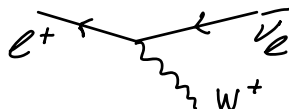
Reaalinen hiukkanen: $E^2 = m^2 c^4 + |\vec{p}|^2 c^2$

Virtuaalinen hiukkanen: $E^2 \neq m^2 c^4 + |\vec{p}|^2 c^2$ ei koskaan alka- tai lopputilassa

Heikko vuorovaikutus

• Verteksit:

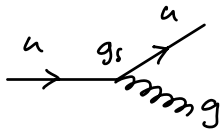
Säilyy:

- sähkövaraus
- leptoniluku
- leptoneille maku (kun $m_\nu = 0$)

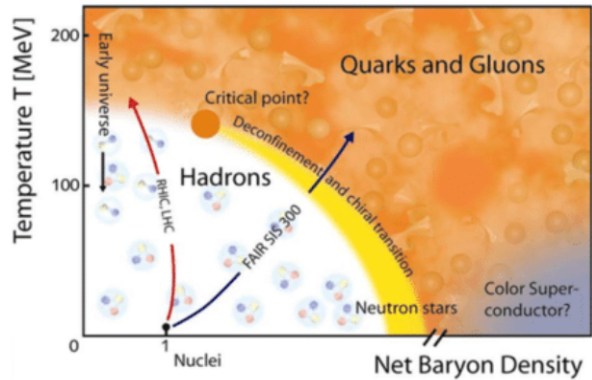
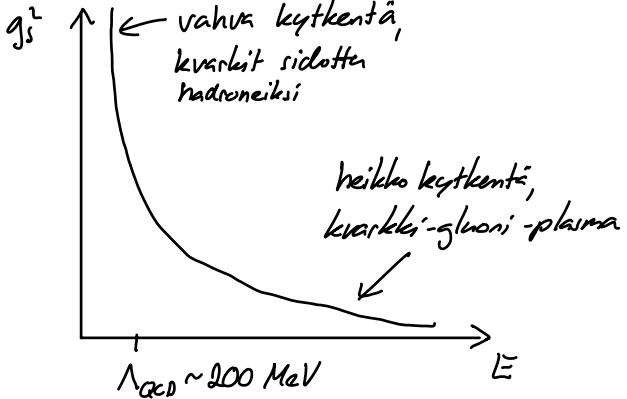
• Hajoamiset : $n \rightarrow p + e + \nu_e$, $\mu \rightarrow \nu_\mu + e + \nu_e$ etc.

Vahva vuorovaikutus

- Kytkee vain kvarkkeihin (värivaraus)

- Asymptoottinen vapaus, kvarkit heikosti sidottuja kun $\Delta x \ll f_m$

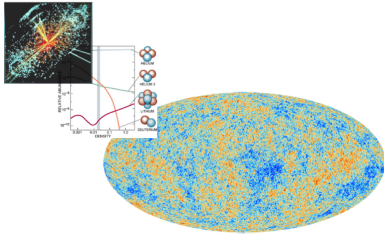

- Vapaita kvarkkeja ei havaita, kvarkit sidottu hadroneiksi

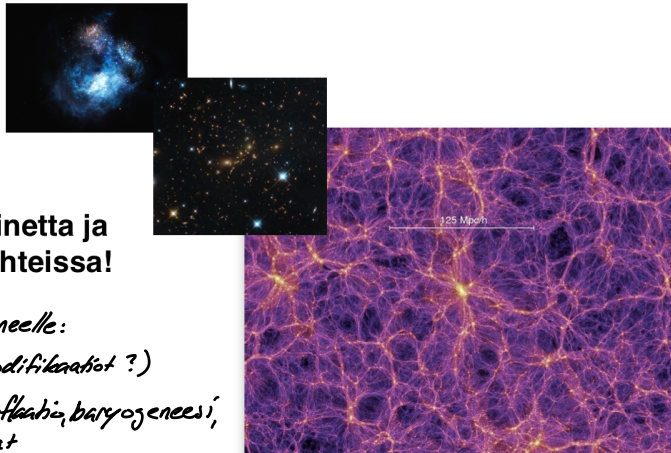
Kosmologia tutkii maailmankaikkeuden syntyä, rakennetta ja kehitystä

Energia

Etäisyys

Hiukkaskiihdyttimessä (CERN/LHC) $E \sim 10\ 000\ \text{GeV}$
 Inflaatiovaiheen aikana $E \sim 10\ 000\ 000\ 000\ 000\ 000\ \text{GeV}$

Kosmologiassa tutkitaan ainetta ja vuorovaikutuksia ääriolosuhteissa!

Tarvitaan teoria gravitaatiolle ja aineelle:

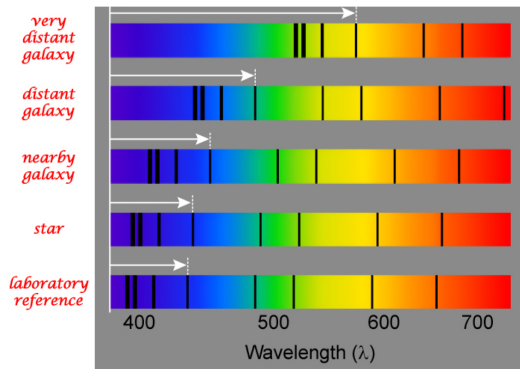
- yleinen suhteellisuusteoria (+ modifikaatiot ?)
  - hiukkastieteen SM + DM, DE, inflaatio, baryogeneesi, ν -massat
- = uutta fysiikkaa*

Aika

Keskeiset havainnot I: maailmankaikkeus laajenee

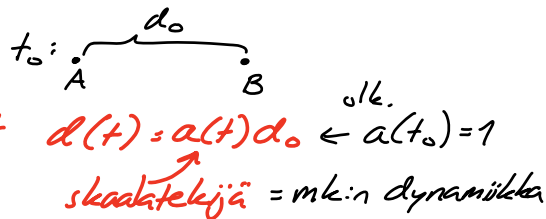
(maailmankaikkeus $\equiv$ mk) (139)

- Kaukaisten kohteiden valo havaitaan punasiirtyneenä $\lambda_0 > \lambda_{em}$, mitä kaukaisempi kohde sitä suurempi efekti
 $\Rightarrow$ kaukaiset kohteet vaikuttavat etääntyvän meistä
 (ensimmäinen havainto E. Hubble 1929)
- Sama havainto kaikissa suunnissa
 $\Rightarrow$ avaruuden ominaisuus, ei yksittäisten kohteiden satunnainen liike

Maailmankaikkeus laajenee $\Leftrightarrow$ etäisyydet venyvät

$\Rightarrow$ myös valon aallonpituus venyy

$$\frac{\lambda_0}{\lambda_{em}} = \frac{a(t_0)}{a(t_{em})} \equiv 1+z$$

Kosminen punasiirtymä

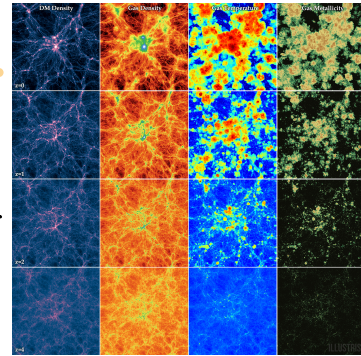
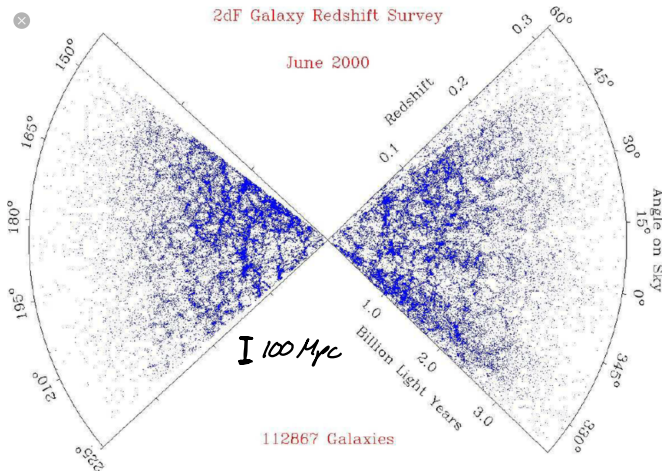
$$a(t_0) > a(t_{em}) \Rightarrow \lambda_0 > \lambda_{em}$$

t_{em} = signaalin lähetyshetki

t_0 = signaalin vastaanottohetki = nykyhetki

Keskeiset havainnot II: rakenteet kasvavat ajassa

Galaksit, galaksiklusterit ym. rakenne kehittynyt pienistä alkurakenteista

Lähde:
Illustris

$$1 \text{ pc} = 3.09 \cdot 10^{16} \text{ m} = 3,26 \text{ ly}$$

$$(1 \text{ ly} = c \cdot 1 \text{ y} = \text{valovuosi})$$

Galaksin koko $\sim 0,1 \text{ Mpc}$

Galaksien välinen $\sim \text{Mpc}$
etäisyys

Galaksiklusterien $\sim 10 \text{ Mpc}$
välinen etäisyys

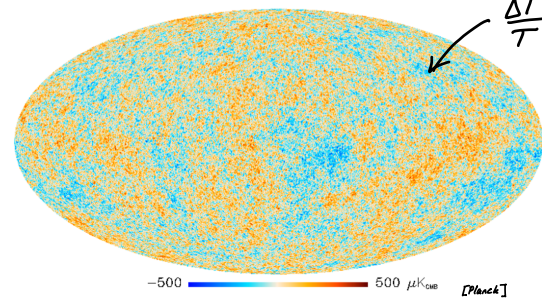
Suurilla etäisyyksillä ($d \gtrsim 100 \text{ Mpc}$) mk nykyhetkelläkin homogeeninen ja isotrooppinen, eli rakenteen jakauma ei riipu paikasta, tai suunnasta

Keskeiset havainnot III: CMB ja BBN

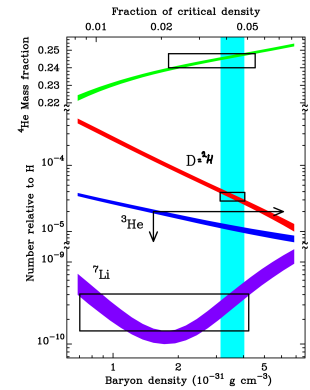
Hk. laajenee $\rightarrow$ aine harvenee ja jäähtyy kun mk.:n ikä + kasvaa
 $\Rightarrow$ kääntäen: *varhainen mk. tiheä ja kuuma*

Cosmic Microwave Background (CMB)
= kosminen mikroaaltotausta

Big Bang Nucleosynthesis (BBN)
= nukleosynteesi

$\frac{\Delta T}{T} \sim 10^{-5}$
pieniä alkutiheyden vaihteluita,
kaikki rakenne kasvanut näistä

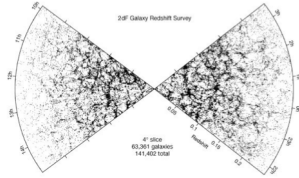

$e^+ + p \rightarrow H + \gamma$ kun $T \sim 3000$ K
 $\Rightarrow$ fotonit pääsevät etenemään vapaasti
Havaitaan $T_0 = 2,725$ K taustasäteilynä
(ensimmäinen havainto vahingossa 1964 $\rightarrow$ Nobel 1978)

$p + n \rightarrow H, He, Li$ kun $T \sim 0.1$ MeV
Kevyet ytimet syntyvät, BBN-osuudet
havaittavissa esim. kääpiögalakseissa (ei tähtien
fuusioita)

Kosmologian standardimalli (Λ CDM)

1. Suuressa mittakaavassa mk homogeeninen ja isotrooppinen

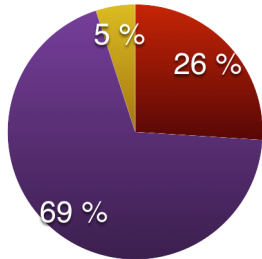
aika-avaruuden etäisyydet: $\Delta s^2 = \Delta t^2 - a(t)^2(\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2)$

skaalatekijän liikeyhtälöt yleisestä suhteellisuusteoriasta

(erityisessä suhteellisuusteoriassa: ei gravitaatiota $\rightarrow a(t) = 1$)

2. Aine: säteilyä (relativistisia hiukkasia, esim. valo), materiaa (epärelativistisia hiukkasia, esim. galaksit), tyhjiöenergiaa

nykyhetkellä $t = 13.8 \times 10^9$ y

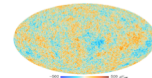
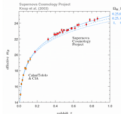
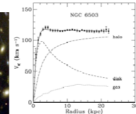
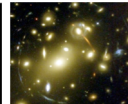
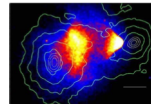
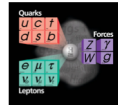
Näkyvä aine: tunnetuista alkeishiukkasista koostuva aine (tähdet, galaksit, kaasupilvet), kaikki paitsi fotonit epärelativistisia

Pimeä aine: näkymätöntä epärelativistista ainetta, uusia alkeishiukkasia?

CDM = Cold Dark Matter

Pimeä energia: näkymätön tyhjiöenergian kaltainen komponentti

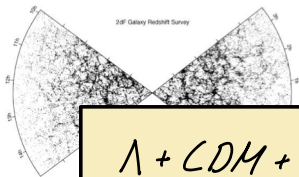
Λ

3. Alkuehdot: alkuhäiriöt, aine-antiaine asymmetria

Kosmologian standardimalli (ΛCDM)

1. Suuressa mittakaavassa m_k homogeeninen ja isotrooppinen

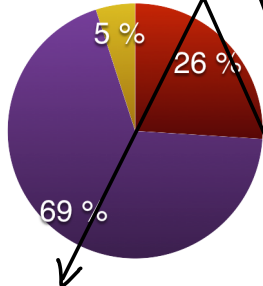

$$\text{aika-avaruuden etäisyydet: } \Delta s^2 = \Delta t^2 - a(t)^2(\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2)$$

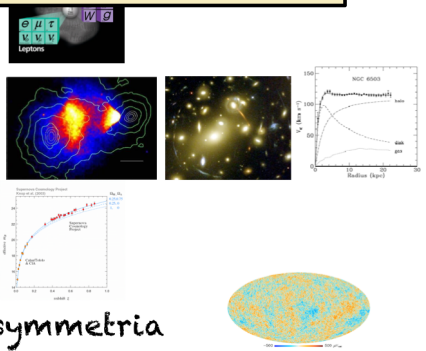
skaalatekijän liikeyhtälöt yleisestä suhteellisuusteoriasta

Λ + CDM + alkuehdot = uutta fysiikkaa, jota SM + yk. suhteellisuusteoria ei selitä ⇒ mikroskooppinen teoria avoin tutkimuskysymys

2. Ai...
(e...
nyk...

- Näkymä aine: tutuista alkeishiukkasista koostuva aine (tähdet, galaksit, kaasupilvet), kaikki paitsi fotonit epärelativistisia
- Pimeä aine: näkymätöntä epärelativistista ainetta, uusia alkeishiukkasia? CDM = Cold Dark Matter
- Pimeä energia: näkymätön tyhjiöenergian kaltainen komponentti Λ

3. Alkuehdot: alkuhäiriöt, aine-antiaine asymmetria

Maailmankaikkeuden dynamiikkaa

142

Yleinen suhteellisuusteoria = teoria painovoimalle

↳ gravitaatio = aika-avaruuden kaareutuminen

Einsteinin yhtälöt

$$G_{\mu\nu} = 8\pi G T_{\mu\nu}$$

↑
aika-avaruuden
ominaisuudet

↑
aineen ominaisuudet
Newtonin gravitaatio

Kosmologiassa: aika-avaruus: $\Delta s^2 = \Delta t^2 - a^2(t)(\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2)$

aineen ominaisuudet: paine p , energiatihveys ρ

Einsteinin yhtälöt tässä tapauksessa (= liikeyhtälöt $a(t)$:lle):

$$\left(\frac{\dot{a}(t)}{a(t)}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho(t) \quad \text{"Friedmanin yhtälö"}$$

$$\dot{\rho}(t) + 3\frac{\dot{a}(t)}{a(t)}(\rho(t) + p(t)) = 0 \quad \text{"jatkuvuusyhtälö"}$$

missä: $\dot{a} \equiv \frac{da}{dt}$, $\dot{\rho} \equiv \frac{d\rho}{dt}$ ja $c = 1$ (luonnolliset yksiköt)

Aine Λ CDM-mallissa

148

- Aineen ominaisuudet määrittelee **tilanyhtälö**: $p = w \rho$
  - $w = 1/3$, säteily eli relativistinen aine $\rho = \frac{1}{3} \rho$, $E \approx m$
  - $w = 0$, materia eli epärelativistinen aine $\rho = 0$, $E \approx m$
  - $w = -1$, tyhjiöenergia $\rho = -\rho$

Erityisesti:

Pimeä aine DM: $w_{DM} = 0$, $p_{DM} = 0$

Pimeä energia DE: $w_{DE} = -1$, $p_{DE} = -\rho_{DE}$

Näkyvä aine: $w = 0$ tai $1/3$ riippuen hiukkalajista ja lämpötilasta

- Edellisen sivun jatkuvuusyhtälöstä:

$$\dot{\rho} + 3\frac{\dot{a}}{a}(\rho + p) = \dot{\rho} + 3\frac{\dot{a}}{a}\rho(1+w) = 0 \Rightarrow$$

vakioita

$$\rho_{rad} = \rho_{rad0} \left(\frac{a_0}{a}\right)^4, \quad w = \frac{1}{3}$$

$$\rho_{mat} = \rho_{mat0} \left(\frac{a_0}{a}\right)^3, \quad w = 0$$

$$\rho_{vac} = \rho_{vac0} = \text{vakio}, \quad w = -1$$

- Kun w tiedetään, $a(t)$ voidaan ratkaista Friedmannin yhtälöstä

Esim.

Säteilyn dominoima maailmankaikkeus $w = \frac{1}{3} \Rightarrow \rho(t) = \rho_0 \left(\frac{a_0}{a(t)}\right)^4$

Sij. Friedmannin yhtälöön $\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho$

$$\Rightarrow \frac{1}{a} \frac{da}{dt} = \underbrace{\sqrt{\frac{8\pi G \rho_0}{3}}}_{\equiv H_0} \left(\frac{a_0}{a}\right)^2 \quad \frac{\dot{a}}{a} \equiv H(t)$$

$$H_0 = H(t_0)$$

$$\int_{a_0}^a da = H_0 a_0^2 \int_{t_0}^t dt$$

$$\frac{1}{2} a^2 - \frac{1}{2} a_0^2 = H_0 a_0^2 (t - t_0)$$

$$a = a_0 (1 + 2H_0(t - t_0))^{1/2} \quad \text{valitaan } t_0 \text{ s.e. } t_0 = \frac{1}{2H_0}$$

$$a = a_0 \left(\frac{t}{t_0}\right)^{1/2}$$

$a(t) \rightarrow 0$ kun $t \rightarrow 0 \Rightarrow$ tiheä alkuvaihe

Yhtälöt:
$$\left(\frac{\dot{a}(t)}{a(t)}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho(t)$$

$$\dot{\rho}(t) + 3\frac{\dot{a}(t)}{a(t)}(\rho(t) + p(t)) = 0$$

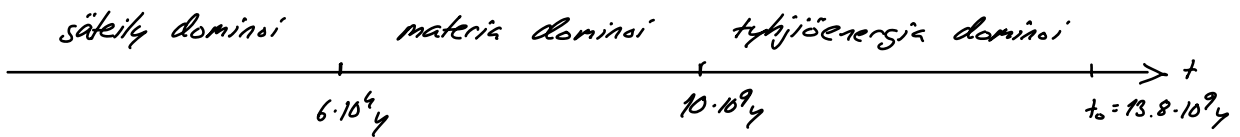
Ratkaisut erikoistapauksille: (HT)

säteily $p = \frac{1}{3}\rho \Rightarrow \rho \propto a^{-4}, a \propto t^{1/2}$

materia $p = 0 \Rightarrow \rho \propto a^{-3}, a \propto t^{2/3}$

tyhjiöenergia $p = -\rho \Rightarrow \rho \propto \text{vakio}, a \propto e^{Ht} \quad H = \text{vakio}$

Todellinen mk. näiden kaikkien sekoitus:

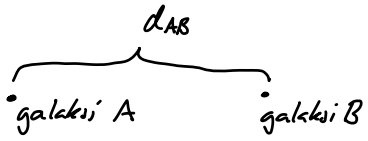

Pituudet, lämpötila, punasiirtymä

$$\Delta S^2 = \Delta t^2 - a^2(t) \Delta X^2$$

Etäisyydet :

$$d_{AB}(t) \equiv \sqrt{-\Delta S_{AB}^2} \Big|_{t=\text{vakio}} = a(t) (x_B - x_A)$$

etäisyydet venyvät
suhteessa skaalatekijään

Laajenemisnopeus: $H \equiv \frac{\dot{a}}{a}$ = Hubblen funktio

$$\text{Nykyhetkellä } t_0 = 13,8 \cdot 10^9 \text{ y} : H_0 = (67 \pm 0.5) \frac{\text{km}}{\text{s Mpc}} \quad (\text{Planck 18})$$

Myös valo venyy eli punasiirtymä:

$$\frac{\lambda_0}{\lambda_{em}} = \frac{a(t_0)}{a(t_{em})} \equiv 1+z$$

t_0 = nykyhetki
 t_{em} = signaalin
emittointihetki

Sama pätee lämpötiloille: $E_\gamma = \frac{hc}{\lambda}$

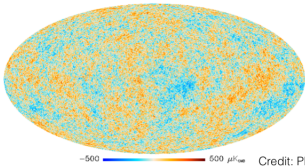
$$\langle E_\gamma \rangle \propto T \Rightarrow T \propto a^{-1}$$

lämpötila pienenee
kun mk. kasvaa

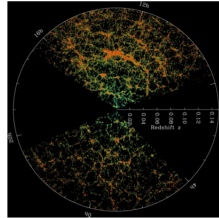
Λ CDM parametrin havaintodatasta

Suuren skaalan rakenne
= galaksit, klusterit...

Kosminen mikroaaltotausta

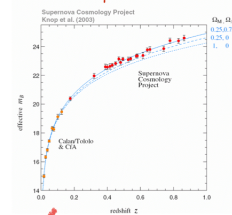

Credit: Planck

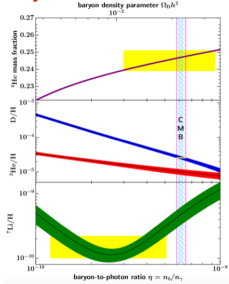

Credit: SDSS

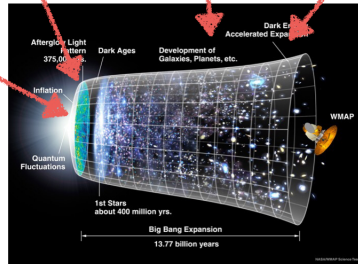
Supernovat

Kevyiden alkuaineiden määrät

Fields et. al. 20

$t_0 =$ nykyhetki

- ▷ $\frac{\Omega_{DM}(t_0)}{\Omega_{tot}(t_0)}$ DM = pimeä aine
- ▷ $\frac{\Omega_{DE}(t_0)}{\Omega_{tot}(t_0)}$ DE = pimeä energia
- ▷ $\frac{\Omega_{VII}(t_0)}{\Omega_{tot}(t_0)}$

$$\frac{\dot{a}(t_0)}{a(t_0)} = \frac{87G \rho_{tot}(t_0)}{3} \equiv H_0 = (67,4 \pm 0,5) \frac{\text{km}}{\text{Mpc}}$$

Hubblen parametri,
laajenemisnopeus nykyhetkellä

$$\text{Mpc} = 3,26 \cdot 10^6 \text{ ly} \quad 1 \text{ ly} = 9,47 \cdot 10^{15} \text{ m}$$

Maailmankaikkeuden kehitys LCDM-mallin mukaan

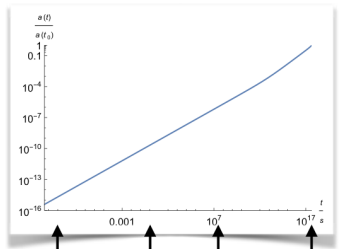
$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} (\rho_{vis} + \rho_{DM} + \rho_{DE})$$

ratkaistaan
koko suhteessa
nykyhetkeen

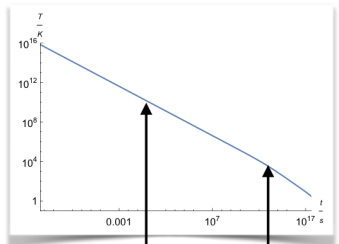
$$T = T_0 \frac{a_0}{a}$$

$T_0 = 2,725 K$
Lämpötila

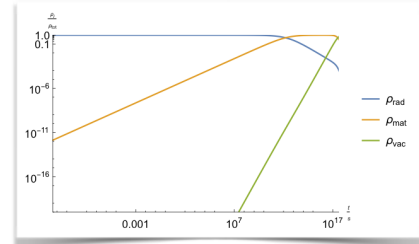
energiakomponentit

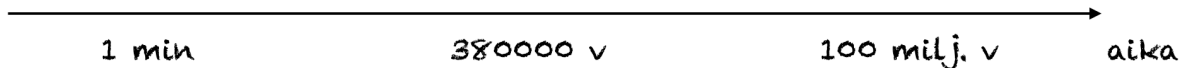
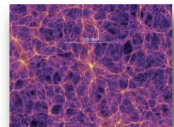
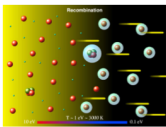
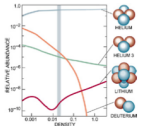
10⁻¹⁰ sek. 1 sek. 1 vuosi nykyhetki
13,8*10⁹ vuotta

ytimen sidosenergia atomin sidosenergia

säteily hallitsee materiaa tyhjiöenergiaa
hallitsee hallitsee

1 min
nukleosynteesi:
H, He, Li, Be ytimien synty

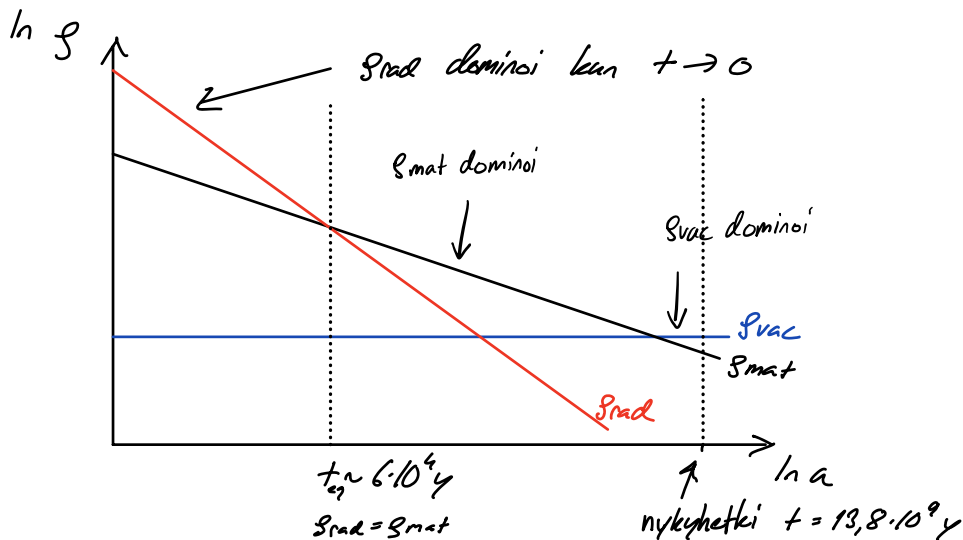
380000 v
mikroaaltotausta syntyy:
H⁺ + e⁻ -> H ja mk muuttuu
läpinäkyväksi

100 milj. v
ensimmäiset tähdet syntyvät

aika

Vanhainen maailmanlaajuus säteilyn dominanssi

$$\begin{aligned} \rho_{rad} &= \rho_{rad0} \left(\frac{a_0}{a}\right)^4 && \text{säteily} \\ \rho_{mat} &= \rho_{mat0} \left(\frac{a_0}{a}\right)^3 && \text{materia} \\ \rho_{vac} &= \rho_{vac0} = \text{vakio} && \text{vakuumienergia} \end{aligned}$$

Säteilyn dominoima vaihe $t < 6 \cdot 10^{-4}$ s :

149

Kuuma alkuräjähdyksen malli = relativistisia hiukkasia + termien tasapaino

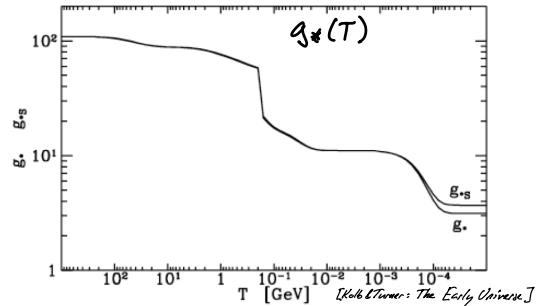
$$g = \sum_i g_i \frac{\pi^2}{30} T^4 + \sum_j \frac{7}{8} g_j \frac{\pi^2}{30} T^4 \equiv \frac{\pi^2}{30} g_*(T) T^4$$

bosonit   fermionit

↑
eff. relativististen vapausastiden lkm.

Säteilyn dominoivalle mk:lle: $a(t) = a_0 \left(\frac{t}{t_0}\right)^{1/2}$

$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho \quad \rho = \frac{\pi^2}{30} g_*(T) T^4$$

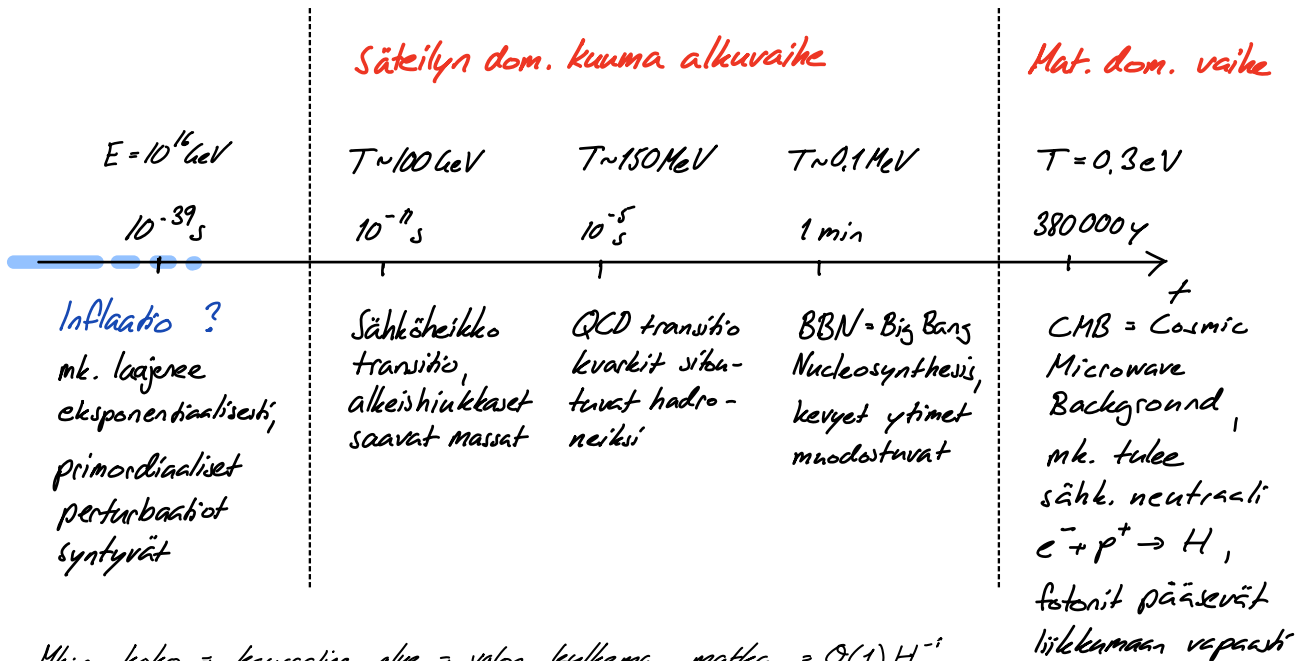

$$\Rightarrow t \approx \frac{2.4}{\sqrt{g_*(T)}} \left(\frac{T}{\text{MeV}}\right)^{-2} \text{ s}$$

mk.:n ikä sekunneissa
lämpötilan funktiona

Mk. kasvaa ja jäähtyy

Varhainen maailmankaikkeus

Mk:n koko = kausaalinen alue = valon kulkenut matka = $\mathcal{O}(1) H^{-1}$
 $H^{-1} = 2t = \left(\frac{t}{s}\right) 2s = \left(\frac{t}{s}\right) 6 \cdot 10^8 \text{ m} \approx \left(\frac{t}{s}\right) 2 \cdot 10^{-8} \text{ pc}$

(vrt. nykyhetkellä $H_0^{-1} \approx 2000 \text{ Mpc}$)

Nukleosynteesi (BBN = Big Bang Nucleosynthesis)

- Ydintyppiä - osiosta: ytimen sidosenergia/nukleoni $E_B/A \sim 9 \text{ (MeV)}$
 $\Rightarrow$ kun $T \gg \text{MeV}$ p, n vapaina, ei sidottuja ytimiä
- ^4He ytimiä alkaa muodostua kun $T \sim 0.1 \text{ MeV}$ (ei $T \sim \text{MeV}$, koska fuusioketjussa ^3H :n muodostumiseen liittyvä pullonkaula)

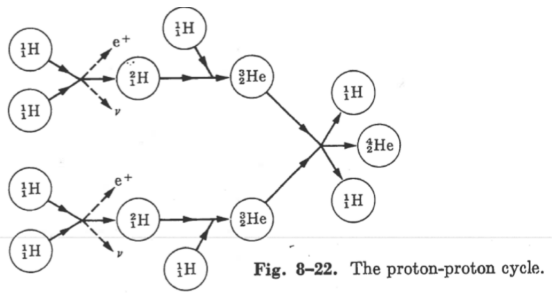
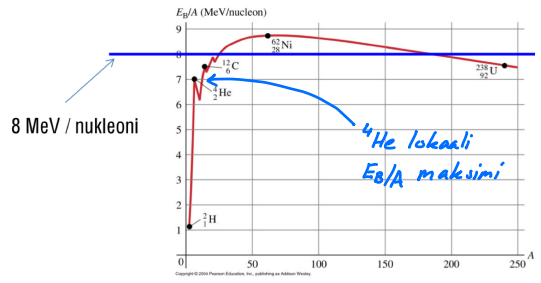
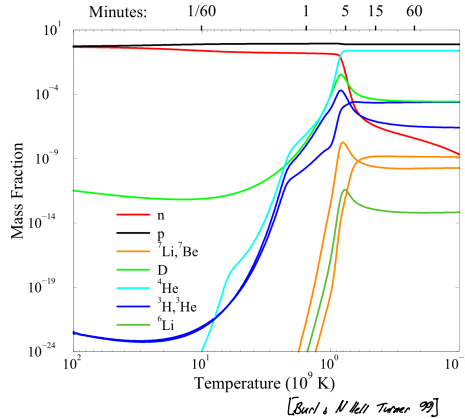
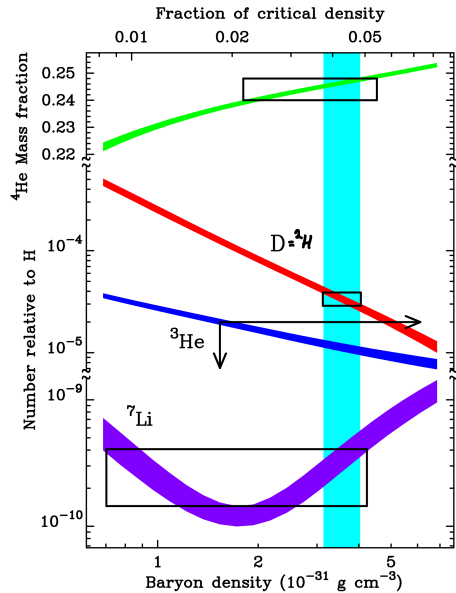

Fig. 8-22. The proton-proton cycle.

- ^4He fuusioitua edelleen $\rightarrow \text{Li, Be}$ energia ei riitä raskaampiin, koska $T \propto t^{-1/2}$

BBN ennustaa kevyiden alkuaineiden määrät

$$n_b = n_b - n_{\bar{b}}$$

↑
antibaryonien määrä

BBN ennusteet vastaavat mitattuja alkuainepitoisuuksia

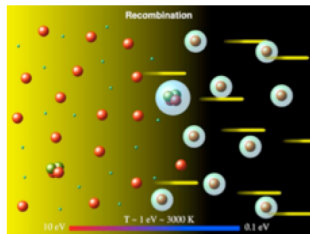
Kosminen mikroaaltotausta CMB = Cosmic Microwave Background

153

BBN: $\sim 75\%$ baryonisesta aineesta vetyä, vetyatomin sidosenergia $B_H = 13.6 \text{ eV}$

Kun $T \gg \text{eV}$, $p + e^-$ erillään $\Rightarrow$ varattujen hiukkasten plasmaa,
fotonit eivät etene vapaasti, mk
läpinäkymätön

Kun $T \sim 0.3 \text{ eV}$, $p + e^- \rightarrow H + \gamma$ (ns. rekombinaatio)
mk. muuttuu sähköisesti neutraaliksi, fotonit pääsevät
etenemään vapaasti, CMB = fotoneja rekomb. hetkeltä

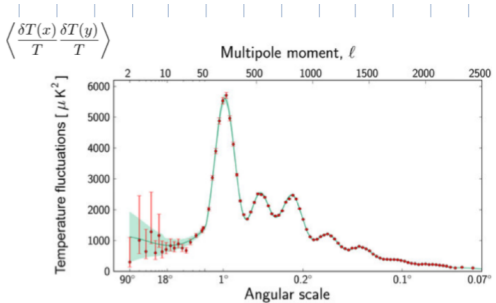
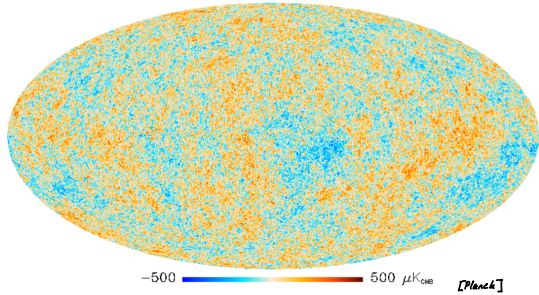

CMB-fotonien lämpötila nykyhetkellä t_0 :

$$T_0 = T_{\text{rek}} \frac{a_{\text{rek}}}{a_0} = \frac{T_{\text{rek}}}{1+z_{\text{rek}}} \approx 2.7 \text{ K}$$

$\uparrow$
 $T_{\text{rek}} \approx 0.3 \text{ eV} \approx 3000 \text{ K}$

CMB lämpötilavaihtelut

$\delta T/T$ korreloituneita koko
havaittavan mk:n yli $r_0 \Rightarrow c t_{\text{rek}}$

CMB lämpötilassa pientä vaihtelua

$$\frac{\delta T(\theta, \varphi)}{T(\theta, \varphi)} \sim 10^{-5}$$

$\Rightarrow$ aineen jakaumassa $\frac{\delta \rho}{\rho} \sim 10^{-5}$
tiheyden/harventumien hetkellä

$t_{\text{rek}} = 380000 \text{ v}$, alkuhäiriötä

$\frac{\delta T}{T}$ jakaumassa "akustisia piikkejä"

valtavasti tietoa mk:sta:
ikä, koostumus, geometria...

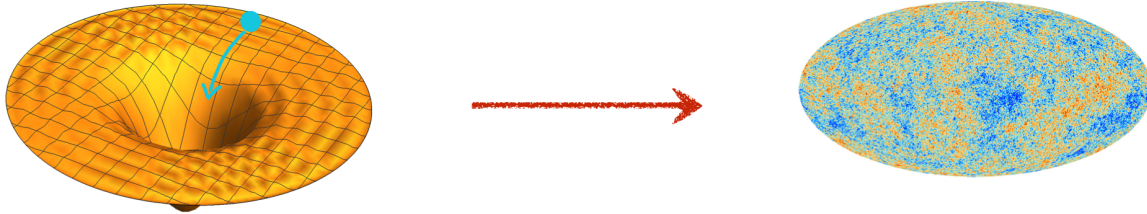
<https://chrisnorth.github.io/planckapps/Simulator/>

tarvitaan inflaatio $\ddot{a} > 0$ ennen
säteilyn dominoimaa vaihetta

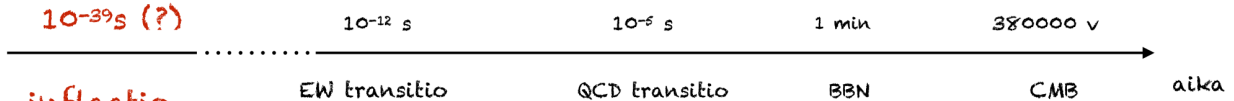
$$c t \rightarrow e^N c t \gg r_0$$

$\uparrow$ $N \geq 60$ "inflaation määrä"

Alkuhäiriöiden tod. näk. selitys inflaatio

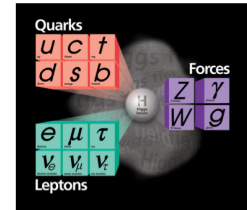
QM tyhjiö + inflaatio $\rightarrow$ alkuhäiriöt

inflaatio
 $\ddot{a} > 0$ kiihtyvä laajeneminen

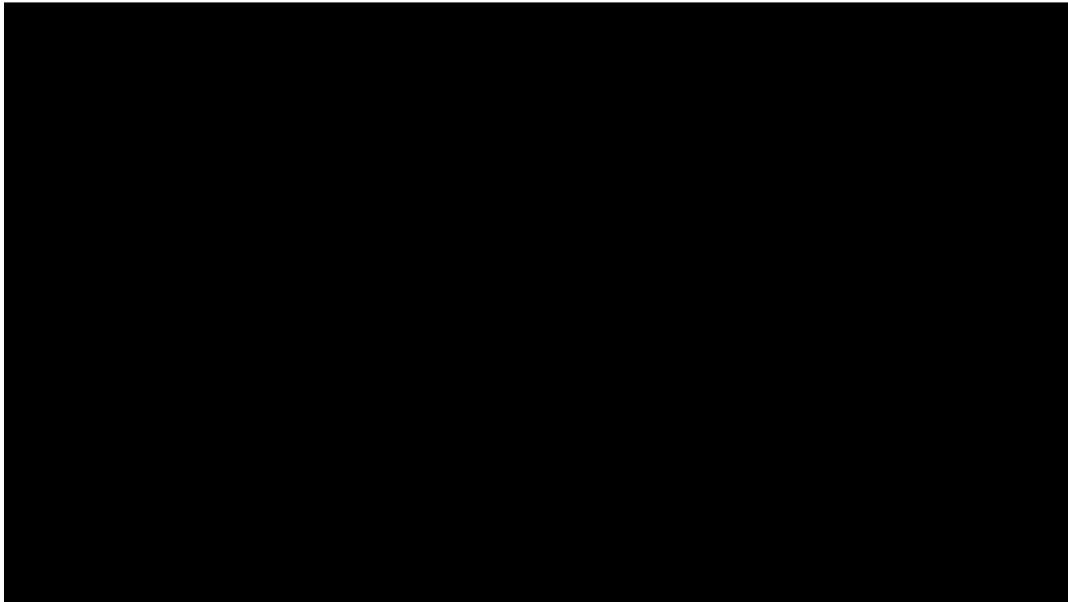
Inflaation mikroskooppinen teoria ei selvillä, mikä aiheutti inflaation ???

Higgsin hiukkanen yksi kandidaatti, voi myös liittyä täysin uusiin alkeishiukkasiin tai gravitaatiosektorin (QM) fysiikkaan

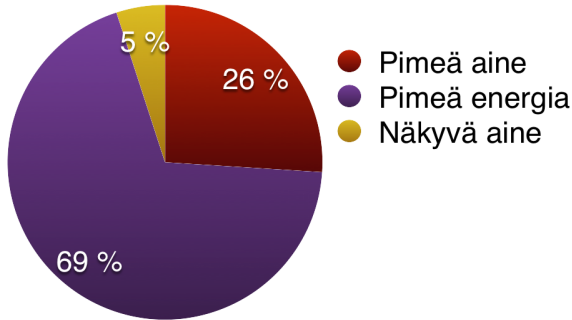
Rakenteen muodostuminen

- Vuosimiljardien kuluessa gravitaatio kasvattaa alkuhäiriöitä -> syntyy tähtiä (0.1 mrd v), sitten galakseja (0.4 mrd v) ja edelleen galaksijoukkoja

Maailmankaikkeuden pimeä puoli

$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3} (\rho_{\text{visible}} + \rho_{\text{DM}} + \rho_{\text{DE}})$$

Pimeä aine: näkymätöntä, mutta massiivista ainetta, paine = 0. Esim. uusia massivisia alkeishiukkasia.

$$\rho_{\text{DM}} = 0, w_{\text{DM}} = 0, \rho_{\text{DM}} \propto a^{-3}$$

Pimeä energia: näkymätöntä ainetta, paine = - energiatiheys. Käyttäytyy kuten tyhjiöenergia.

$$\rho_{\text{DE}} = -p_{\text{DE}} = \text{vakio}, w_{\text{DE}} = -1$$

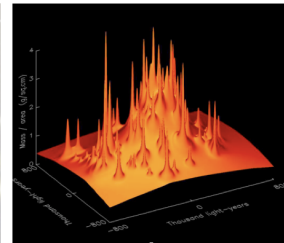
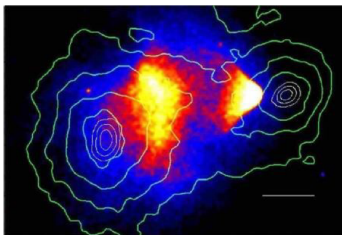
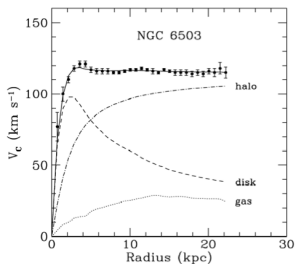

Pimeä sektori = uutta kiinnostavaa fysiikkaa

DE+DM havaittu vain gravitaation kautta

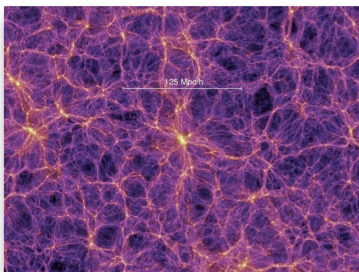
Miten pimeä aine näkyy?

Pimeä aine vaikuttaa painovoiman kautta aina galaksien mittakaavasta mk:n n suuren skaalan rakenteeseen ja mikroaaltotaustaan asti, esim:

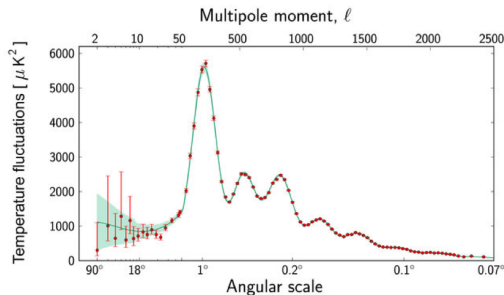

galaksien dynamiikka

galaksiklusterien dynamiikka/gravitaatiolinssit

rakenteiden synty

CMB yksityiskohdat

Pimeä energia

- Mk:n näyttää laajenevan kiihtyvästi nykyhetkellä, tulos pohjautuu havaittujen supernovien punasiirtymän ja luminosititeetin väliseen käytökseen (Nobel 2011)

Pimeä energia: kiihtyvän laajenemisen aiheuttaja, efektiivisesti kosmologinen vakio:

$$\rho = -p = \Lambda^4$$

Ongelmana on selittää vaadittu äärimmäisen pieni arvo:

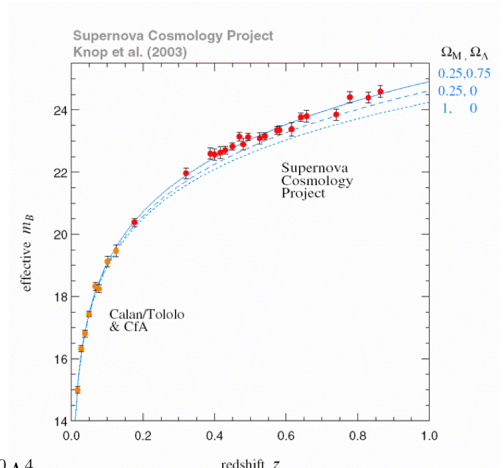
$$\Lambda \simeq 10^{-3} \text{ eV}$$

Tyhjiöenergia käyttäytyy kuten kosmologinen vakio, mutta

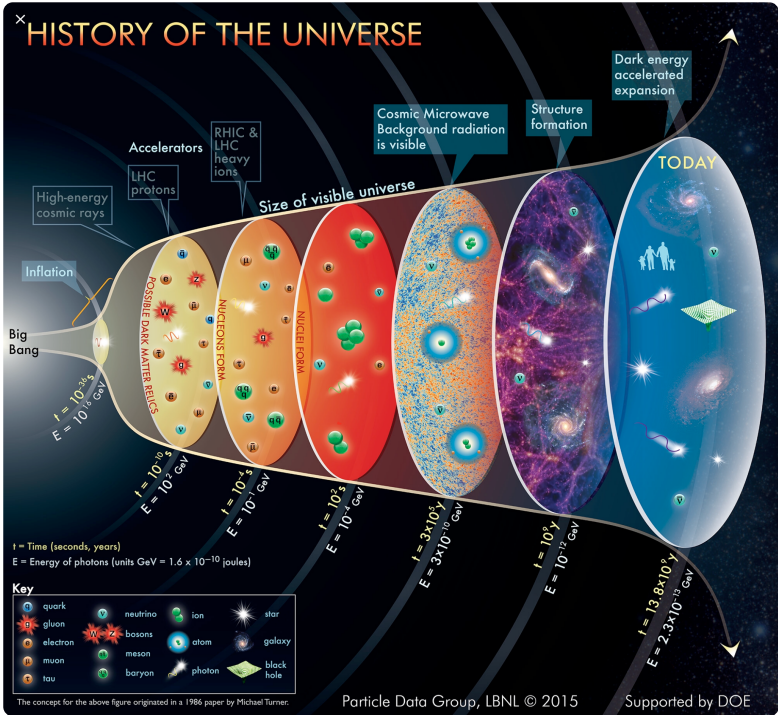
$$\rho_{\text{vac}} = \int_0^M d^3k E_k \sim M^4$$

$$M = M_P \Rightarrow \rho_{\text{vac}} \sim 10^{120} \Lambda^4$$

$$M = 10\text{TeV} \Rightarrow \rho_{\text{vac}} \sim 10^{64} \Lambda^4$$

Oikeastaan kaksi onglemaa: 1) mitä pimeä energia on, 2) miksi tyhjiöenergia ei kytke gravitaatioon

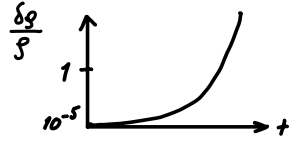

Cornerstones

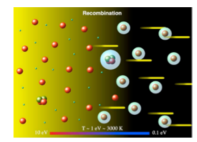
• Expansion

$$z + 1 = \frac{\lambda_{em}}{\lambda_{obs}} = \frac{a(t_{em})}{a(t_{obs})}$$

• Growth of structures

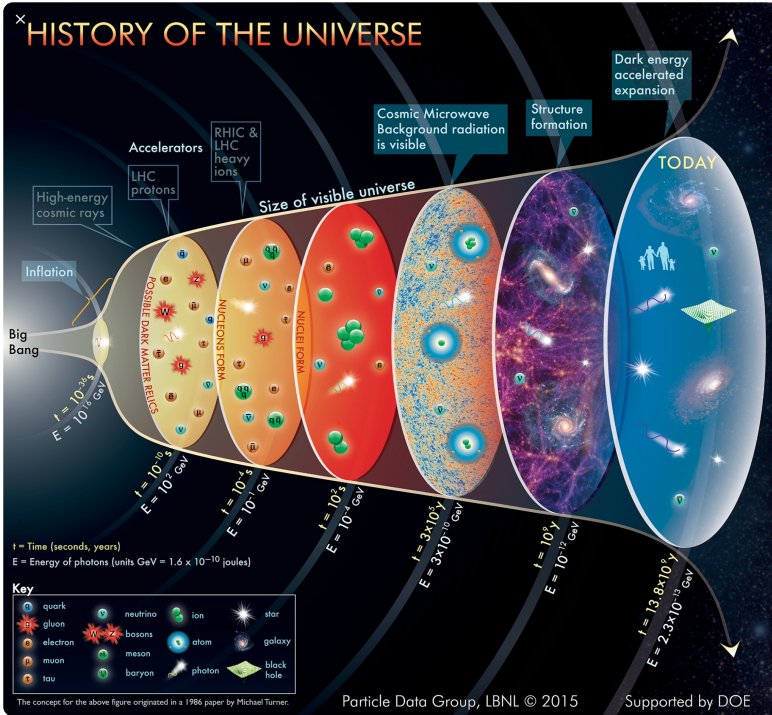
• CMB

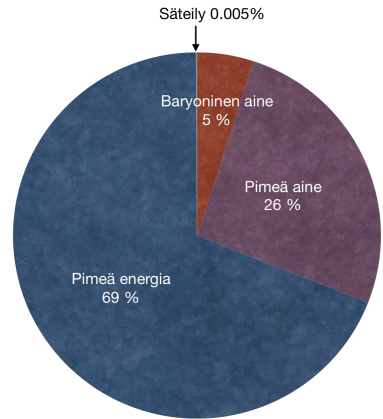
• BBN

Fusion of H, He, Li, Be
 when $t = 1 \text{ min} \dots 1 \text{ hr}$

energy ← ————— → time

Λ CDM = kosmologian standardimalli

Toimii erinomaisesti, mutta ei täydellinen mikroskooppinen teoria:

- Mitä on pimeä aine?
- Mitä on pimeä energia?
- Mikä synnytti baryoniasymmetrian?
- Mikä aiheutti inflaation

Näihin SM+GR ei vastaa $\Rightarrow$ avoimia tutkimuskysymyksiä!

Kurssin keskeiset asiat

1. Suppea suhteellisuusteoria

- Perusteet: fysiikan lait saman muotoiset kaikille inertiaalilähtökehyksille, c -vakio, Newtonin fysiikka saadaan rajalla $v \ll c$
- Lorentz-muunnokset, aikadilatatio, pituuskontraktio: näiden sovellukset
- Kinematiikka: p säilyy, $E = \sqrt{m^2 + (p)^2}$, sovellukset yksinkertaisiin tilanteisiin

2. Ydinfysiikka

- Perusteet: ytimen rakennneosat, kokoskaala, vuorovaikutukset, sidosenergijat Q , Q/A vs. fissio ja fissio
- Radioaktiivisuus: α, β, γ -hajoamiset, hajoamislaki ja sen sovelluksia

3. Hiukkasfysiikka

- Peruskäsitteet: hiukkassisältö, voimat ja niiden välittäjät, Higgs vs. massat, kvarkkien asympotoottinen vapaus ja hadronit
- Prosessit (Feynmanin diagrammit): QED + heikko vv., esim. $e^+e^- \rightarrow e^+e^-$,
 $n \rightarrow p c \bar{u}_e$, $\mu^- \rightarrow \nu_\mu e^- \bar{\nu}_e$, säilyvät suureet

4. Kosmologia

- Perusteet: mk:n historia ja koostumus (yleiskuva), pimeä aine, pimeä energia
- Friedmannin yhtälöt, jatkuvuusyhtälö ja niiden sovelluksia

Tentti:

- 5 tehtävää, joka aihealueesta jotain
- Peruskäsitteiden selittämistä lyhyesti + laskutehtäviä
- Kaavakokoelma käytössä, sisältää numeroarvot, perusgraafit ja "epätiviaalit" kaavat
- Selitä mitä/miten lasket (lyhyesti), sijoitus kaavaan + tulos ei yksistään riitä

